

**СИЛА БОЖА В НЕМОЧІ ЛЮДСЬКІЙ:
ЕКЗЕГЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДРУГОГО ПОСЛАННЯ
АПОСТОЛА ПАВЛА ДО КОРИНФЯН (4: 7 – 5: 10)****THE POWER OF GOD IN HUMAN WEAKNESS: AN
EXEGETICAL ANALYSIS OF THE SECOND EPISTLE OF
THE APOSTLE PAUL TO THE CORINTHIANS (4: 7 – 5: 10)**

Думаю, кожен християнин колись відчував себе інакодумцем у світі. Тут мова йде не про світ, створений Богом, бо він є добрим, а про все у світі, що віддаляє нас від Бога і наближає до «ворога спасіння», про що св. Іоан Богослов говорить: «Не любіть світу, ні того, що в світі: хто любить світ, у тому немає любові Отчої» (1 Ін. 2: 15).

Зазначимо, що слово «світ» у Біблії використовується двояко: як у негативному значенні (як указано вище, в 1 Ін. 2: 15), так і в позитивному: «...так Бог полюбив світ, що віддав і Сина Свого Єдинородного, щоб усякий, хто вірує в Нього, не загинув, а мав життя вічне» (Ін. 3: 16). Як же нам зрозуміти, який світ любити, а який ненавидіти? Відповідь проста: потрібно любити той світ, який із Христом, а ненавидіти той, який поза Христом. Бо коли ми з

Стаття присвячена аналізу 4 і 5 глави другого послання апостола Павла до коринфян для того, щоб знайти відповідь на запитання: чому християнин за порадою Апостола має хвалитися немічно своєю і яку цій немочі проявляється сила Божя. Для забезпечення повноти дослідження паралельно аналізується 12-та глава послання до римлян, яка є суголосною за змістом і допомагає глибше зрозуміти хід думок апостола Павла. Увагу читача також зосереджено на тому, що, коли живеш з Богом, жертвовно люблячи Господа та своїх ближніх, навіть фізична слабкість не є перешкодою для того, щоб бути сильним й робити великі справи.

Ключові слова: друге послання до коринфян, послання до римлян, неміч, сила, Церква, Христос, любов.

* Кандидат наук з богослів'я, доцент, декан богословського факультету та доцент кафедри богослів'я і філологічних дисциплін Київської православної богословської академії.

** PhD in Theology, Assistant Professor, Dean of the Faculty of Theology and Assistant Professor of the Department of Theology and Philology of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

Богом, то лише тоді є сильними, навіть якщо відчуваємо фізичну неміч. Мало того, якщо ми немічні фізично, але робимо великі справи, то саме це є запорукою того, що очевидці наших діл будуть славити не нас, а Бога, який нам допомагає. Звичайно, щоб краще засвоїти це, варто звернутися до послань апостола Павла, зокрема до матеріалу, вміщеному в другому його посланні до коринфян.

Прп. Симеон Новий Богослов свого часу сказав так: «Ретельне дотримання заповідей Христових розкриває людині її немочі» [цит. за свт. Ігнатій Брянчанинов, 2011, т. 4, с. 9]. Можливо, багатьох це твердження здивує, у багатьох викличе спротив чи якусь іншу негативну реакцію, але це факт. Дотримання заповідей не робить із людини чудотворця, преподобного, пророка чи учителя, бо це не мета людини і не християнський шлях. Християнський шлях – усвідомити спорідненість людського ества, зрозуміти, що ми брати у Христі й до Христа маємо бути подібними. Тож **мета статті** – у контексті Другого послання апостола Павла до коринфян показати, якою має бути ієрархія цінностей християнина, та пояснити, як віруюча людина, незважаючи на фізичні немочі, може бути сильною у цьому світі.

Відповідно до поставленої мети потрібно проаналізувати окремі фрагменти з Другого послання до коринфян, указати актуальність Павлових тверджень сьогодні, а також пояснити окремі місця з По-

The article deals with the analysis of Chapters 4 and 5 of the Second Epistle of the Apostle Paul to the Corinthians in order to find the answer to the question why a Christian should boast of his infirmity and how the power of God is manifested in this infirmity. For a more complete study, the 12th chapter of the Epistle to the Romans is analyzed in parallel, which is consonant in content and helps to understand more fully the course of the Apostle's thoughts. And it also focuses the reader on the fact that living with God, sacrificing love for the Lord and our fellow human beings, even our physical weakness is not an obstacle to being strong and doing great things.

It should be noted that the word «world» is used in the Bible in two ways: both in the negative sense «do not love the world and nothing in the world ...» (1 John 2:15) and in the positive sense: «... so God loved the world that He also gave his only begotten Son, that whosoever believeth in him should not perish, but have everlasting life» (John 3: 16). How do we understand which world to love and what to hate? The answer is simple – to love the one which is with Christ, and to hate the one which is outside Christ. For only then are we strong, if with God, even in spite of physical infirmity. Moreover, if we are physically infirm but do great deeds, then this is the guarantee that the eyewitnesses of our deeds will praise not us, but God, who helps us. Of course, in order to gain a better understanding of this, one should refer to the Epistles of the apostle Paul, in particular, to the material given in his second Epistle to the Corinthians.

слання апостола Павла до римлян, бо вони є суголосними досліджуваній темі та допомагають повніше її зрозуміти й розкрити.

У статті взято до уваги тлумачення на відповідні місця Павлових послань свт. Іоана Золотоустого, прп. Єфрема Сирина, екзегетичну працю О. В. Іванова. Із сучасних авторів були залучені праці митрополита Володимира Сабодана, прот. О. Сорокіна, Дж. Поллока.

Усвідомлення своєї немочі перед Богом – початок духовного шляху, тому свого часу апостол Павло засвідчив, як Господь відповів на його прохання: «Досить тобі благодаті Моєї, бо сила Моя виявляється в немочі» (2 Кор. 12: 9)

Безумовно, ап. Павло писав своє послання, щоб вирішити певні проблеми, які мали місце в коринфській Церкві. А стосувалися вони ось яких обставин. Дехто з громади коринфської Церкви, підбурені християнами з юдеїв, роптали на апостола Павла, зводили наклеп на нього з метою підірвати його авторитет та довір'я до нього інших. Не маючи підстави в чомусь звинуватити апостола, ці люди хотіли надати важливого значення тому факту, що він кілька разів змінював свій план відвідати Коринф (2 Кор. 1: 16–18), а через це вказати на непостійність його характеру і спричинити сумнів в істинності самого вчення ап. Павла. Безкорисливість, скромність і простоту його поведінки вони хотіли повернути як доказ його слабкості та немочі тілесної для проповіді (2 Кор. 10: 10). Дехто не поспішав також розкаюватися в нечистоті, блудодіяннях та інших вадах, у яких їх викривав Павло (2 Кор. 12: 20–21). Ці обставини й спонукали ап. Павла відправити листа до Коринфа. Поради апостола пролунали понад дві тисячі років тому, але не втратили своєї актуальності й сьогодні. Одна з них – зрозуміти, що насправді сильною є лише та людина, яка в усьому покладається на Бога й водночас робить все від неї залежне.

If we are really strong, then we will acknowledge our own shortcomings and need for God. That is why often true power seems like powerlessness. The apostle Paul asked God to relieve him of his «sting in the flesh» and received the answer: «...my grace is sufficient for you, for my strength is manifest in weakness» (2 Cor. 12: 9). Then he said, «...when I am weak, then I am strong» (2 Cor. 12: 10). Likewise, in the last year of the earthly ministry of Jesus Christ, the disciples dreamed of the kingdom of the earth, arguing about the first places in that kingdom, but the Lord said, «...whoever wants to be greater among you, let him be your servant» (Matt. 20: 26). Here is the truth: true power comes only when we do not seek to rule or dominate our neighbor, and when we want to serve him with sacrificial love.

Keywords: *Second Epistle to Corinthians, Epistle to Romans, powerlessness, power, Church, Christ, Love.*

Отож зосередимо увагу на головних положеннях, що стосуються життя християнина «у світі» в контексті Другого послання апостола Павла до коринфян і з'ясуємо, як Бог може перетворити людську неміч на силу.

Найперше Павло говорить, що сила віри – у випробуваннях (4: 7–15), і не приховує їй того «неславного» і навіть приниженого зовнішнього становища апостолів, яким спокушались деякі новонавернені. Апостол показує високу мету приниження: «... щоби велич сили приписувалась Богу, а не нам» (4: 7), адже апостоли звідусіль принижені, гнані, позбавлені влади (4: 8–9), оточені масою смертельних небезпек, із яких вони, проте, виходять живими й неушкодженими, не втрачаючи віру навіть у найвідчайдушніших обставинах, – усе це змушує кожного, за свідченням св. Іоана Золотоустого, визнати очевидність дії сили Божої [свт. Іоан Золотоустий, т. X, кн. 2, с. 117]. Можна сказати, що апостол начебто говорить: «Бо не такою видимою була б сила Божа, якби ми ніколи не страждали, якою вона є тепер, коли ми страждаємо і залишаємося непереможними». Мало того, апостол констатує, що його сучасники, перші християни, «завжди носимо в тілі мертвість Господа Ісуса, щоб і життя Ісусове відкрилося в тілі нашому» (4: 10). «Мертвість Господа» – це і внутрішня скорбота через віддавання себе гріху (тобто духовна боротьба), і зовнішня – повсякденна скорбота, біди, страждання за справу проповіді. А те що, незважаючи на всі труднощі, вони залишалися живі, є торжеством життя Ісусового в них. Причетності до життя Христового не можна досягнути іншим шляхом, окрім співпричастя Йому. Поклавши початок цьому в хрещенні, потім через несення свого життєвого хреста віряни прищеплюються до живоносного древа Його страждань і смерті. Шлях Хреста – єдиний шлях до вічної слави з Христом.

Християнство бачить мету людського життя не в земному, тобто короткочасному житті, а в житті майбутнього віку, вічного і блаженного. Тому всі страждання християни сприймають з цілковитою впевненістю подолати їх в майбутньому воскресінні і зі свідомістю їх корисності в теперішньому часі: «ми не сумуємо», що від незліченних принижень, гонінь руйнується і тліє «зовнішня наша людина» (тобто плоть з її потребами), бо замість цього, «внутрішня» людина, тобто дух наш, з дня на день оновлюється (4: 16). Страждання, таким чином (як стверджує прп. Єфрем Сирин, коментуючи Павлові послання), впливають подвійно: приниження і «тління» зовнішньої людини й «оновлення» внутрішньої [Прп. Єфрем Сирин, 2015,

с. 128]. Скорботи життя заради Христа ставлять стражденного в тісне благодатне спілкування з Ним, бо це і є співпомирання, а отже, і співвоскресіння з Господом через оновлення внутрішньої людини. Тому «ми і дивимося не на видиме (яке тимчасове), але на невидиме (яке сяє вічною славою Божества), бо видиме тимчасове, а невидиме вічне» (4: 18). Апостол неодноразово закликає християн «радіти», «не сумувати», незважаючи на скорботу, тому що це «короткочасне наше легке страждання викликає без усякої міри вічну славу» (4: 17). Тут св. Павло, як говорить Іванов, «зіставляє легке й важке, страждання і славу... щоб показати, що краще на землі обрати страждання, аби у вічності блаженствувати» [Іванов, 2002, с. 667]. Проповідники благовістя Христового не тільки байдужі до тимчасових страждань, але до того ж прагнуть узагалі залишити «земну свою оселю», цю стару «хатину», яка все одно зруйнується, щоб переселитися «в оселю нерукотворну, вічну», яку маємо від Бога на небесах (5: 1). Це «небесне житло» є майбутнє тіло, нетлінне і світлоносне, в яке вдягатимуться віруючі в майбутньому житті. Ми й створені для вічного життя, і відтворені Христом, і одержали дари Духа Святого як печатку на право входу у вічність. Тому й сумує тут душа християнина: «Тому ми й зітхаємо, бажаючи вдягнутися в небесне наше житло» (5: 2). Але апостол застерігає від того, щоб нам, перейшовши в ту жадану вітчизну «і одягненими не виявитися голими» (5: 3) («хоча всяка людина вдягатиметься в одяг нетління, проте ж не всі стануть причасниками Божественної слави; цих він і називає «голими», говорить свт. Іоан Золотоустий, і далі говорить: «... хоч і скинемо із себе це тіло, однак станемо там не без тіла, а з тим же тілом, яке стане тоді нетлінним» [Свт. Іоан Золотоустий, 2012 р., т. X, кн. 2, с. 129]. «Убирання», «одіяння» тут є образом отримання нового, оновленого духовного тіла після смерті, а не отримання іншого тіла. Свт. Іоан Золотоустий вважає, що Павло сказав ці слова, бо деякі лжевчителі вчили, що одне тіло жило на землі і грішило, а інше страждатиме після смерті [Свт. Іоан Золотоустий, 2012 р., т. X, кн. 2, с. 133]. Отже, тіло – не тільки житло душі, але й її одяг, тобто без добрих справ ми є негідними стати його (вічного блаженства) спадкоємцями. Апостол не віддає перевагу життю чи смерті, хоча смерть і веде до більшого пізнання Христа. Турбота його – «зодягання в небесне», що починається вже тут, на землі, у процесі духовного життя: «Не хочемо роздягнутися, але вдягнутися, щоб смертне було поглинуте життям. Для цього й створив

нас Бог і дав нам запоруку Духа» (5: 4–5). Але доки ми в тілі, ми віддалені від Господа, духовне бачимо не безпосередньо, як бачили його перші люди до гріхопадіння, але опосередковано – очима віри: «ходимо вірою, а не баченням» (5: 7). І якщо земному тілу належить все одно зотліти й померти, то ми турбуємося про вічність уже зараз: «бажаємо краще вийти з тіла і оселитися у Господа» (5: 8). Історія мучеників підтверджує ці ревності про зустріч з Богом. Але оскільки незалежно від часу життя й смерті нас чекає суд Христовий (5: 10), то головне, про що ми завжди повинні піклуватися, – це благодогодження Богові: «ревно стараємося, чи входячи, чи виходячи, бути Йому угодними» (5: 9).

Як досягнути такого усвідомлення? Тут нам допоможе інше Павлове послання – до римлян, де апостол радить в основі християнського життя ставити любов, причому спочатку любов до Бога, а потім любов до людини (Втор. 6: 4–5). Але любов істинна тоді, коли люблячий готовий пожертвувати всім, навіть життям заради того, кого любить, бо це, за словами митрополита Володимира (Сабодана), шлях наслідування Христа: «Набувши з вірою здатності любити подібно до Христа, людина повинна зрости й утвердитися в цьому стані» [Митроп. Володимир Сабодан, 1998, с. 291].

Тому й щодо Бога життя віруючого повинно стати жертвою, безроздільним служінням Йому: «Отже, благаю вас, браття, милосердям Божим, віддайте тіла ваші в жертву живу, святу, благоугодну Богу для розумного служіння вашого і не уподібнюйтеся світові цьому, але змінюйтеся оновленням розуму вашого, щоб пізнавати вам, що є воля Божа, блага, угодна і довершена» (12: 1–2).

Життя наше повинно бути «жертвою живою» Богу, подібно до того, як у Старому Завіті віддавали в жертву тварину. Для вручення себе Богові треба починати з тіла, оскільки гріх спирається саме на тіло, яке й слід принести в жертву, а не приносити все в жертву тілу, як роблять язичники: християнин зобов'язаний «розіпнути плоть свою із пристрастями і похотями» (Гал. 5: 12), щоб через смерть для гріха увійти до життя вічного.

Жертва Богові повинна бути «свята», тобто потрібно творити служіння наше в належному настрої, відсікаючи від себе все, що не є чисте, не є святе. Жертва має бути «благоугодна Богу», тобто звершена в душі віри, любові до Бога і безкорисливого служіння Богу. Така жертва буває тоді, коли християнин іде шляхом Христовим, живе духовним життям. Апостол за-

кликає не «погоджуватись із віком цим, але перетворюватися оновленням розуму» (12: 2). «Вік цей» – це світ поза Христом, що живе в гріхах і пристрастях, похоті плоті, а не за Христовими заповідями. «Погодитися із віком цим» – означає прагнути бути «сучасним», жити «як всі». Але християнин уже тут, на землі, живе надчасовим життям, не як всі, а як «святі Божі люди». Треба здобувати благодать Божу для «оновлення розуму», щоб чистим розумом і чистим серцем пізнавати «волю Божу, благу, угодну і довершену» (12: 2), «...бо, – як свідчить свт. Іоан Золотоустий, – образ віку цього відданий землі... він не має нічого піднесеного, постійного, праведного, а все спотворене. А ти, якщо хочеш йти праведним шляхом, не переймайся способом цього життя» [Свт. Іоан Золотоустий, 2011 р., т. IX, кн. 2, с. 304].

У віршах 3–8 Послання до римлян апостол розвиває думку про взаємне наше служіння в Церкві як у єдиному тілі, в якому ми одне для одного члени. Треба думати про себе не інакше, як про службовий елемент єдиного тіла церковного, не виходячи за межі й не зневажаючи духовного дарування, нам даного. В основі такої свідомості лежить упокорення: «Не думайте про себе більш, ніж повинні думати: але думайте скромно, у міру віри, яку кожному Бог приділив» (12: 3).

Тут мірою віри апостол визначає міру благодатних дарувань, тому що віра є не тільки причиною, але й мірою дарувань. Із любові до Бога витікає ж любов до ближніх. Апостол закликає до істинного братолюбства, не вдаваного, тобто не показного, не лицемірного, а покірливого (12: 9–10). У справах любові не можна бути тепло-холодним, ледачим: «у стараності не лінуйтесь, духом палайте, Господеві служіть» (12: 11). Християнину належить «тішитися надією» майбутніх благ; немінучі на цьому шляху скорботи зустрічати «терпляче»; духовну силу черпати в «молитві постійній» (12: 12). Особливо апостол заповідає «братолюбство до святих», тобто до християн-мандрівників – проповідників Євангелія (12: 13).

Християнська любов безкорислива та безмежна, тому ап. Павло закликає поширити її навіть на ворогів. Його (Павловою) ціллю було, як зазначає Джон Поллок, «так сповна проникнутись Христом, щоб не залишилось місця ні для чого іншого – ні в ньому самому, ні в усьому світі» [Поллок, 2007, с. 304].

Подвиг Христа – це прояв любові Божої до кожної людини. Якщо ми хочемо називатись християнами, то маємо бути подібними до Христа саме в жертвній любові, тож і мовиться

в Посланні до римлян: «Благословляйте гонителів ваших; благословляйте, а не проклинайте... нікому не віддавайте злом за зло, але дбайте про добро перед всіма людьми» (12: 14, 17). Таке ставлення християнина до того, хто творить зло, виходить із глибокого релігійного розуміння природи зла як хвороби людини, джерело якої – у дияволі-спокуснику. Відплатою злом за зло наносилася б рана не винуватцю зла – лукавому, а людині. Але вона й так в біді, у спокусі, у владі зла. Тому істинне її лікування – це добро з нашого боку: воно повинно викликати активність добра в її власній душі, яке присіче творене нею зло і тим зашкодить спокусникові.

Ап. Павло закликає не підкорятися злу, але перемагати його, проте не будь-якою зброєю, а тільки добром і любов'ю: «Не будь переможений злом, але перемагай зло добром» (12: 21). Зло живиться злом, і якщо ми виходимо зі сфери зла й творимо добро, ми тим самим його (зло) перемагаємо.

Тож що ми маємо, зіставивши ці два послання? У Другому посланні до коринфян апостол Павло говорить, що сила християн у немочі, бо коли немічна фізично людина творить великі діла, то славиться цим ім'я Боже. У Посланні ж до римлян неміч поєднується з любов'ю, бо саме ділами любові ми ідентифікуємо себе як християни, як послідовники Христа.

Якщо ми дійсно сильні, то визнаватимемо власні недоліки й потребу в Бозі. Тому часто істинна сила виглядає як неміч. Апостол Павло просив Бога позбавити його «жала в плоть» і отримав відповідь: «...досить для тебе благодаті Моєї, бо сила Моя виявляється в немочі» (2 Кор. 12: 9). Після цього він сказав: «... коли я немічний, тоді я сильний» (2 Кор. 12: 10)

Так само в останній рік земного служіння Ісуса Христа учні мріяли про земне царство, сперечалися про перші місця в цьому царстві, але Господь відповів їм: «...хто хоче між вами бути більший, нехай буде вам слугою» (Мф. 20: 26).

Ось у цьому істина: справжня сила приходиться лише тоді, коли ми не прагнемо керувати ближнім чи панувати над ним, а коли хочемо жертвовно з любов'ю йому служити.

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.
2. Ефрем Сирин, прп. Собрание творений. Святий преподобний Єфрем Сирін. Творіння в IV томах. Т. IV / Пер. укр. прот. М. Капігула, прот. П. Мартинюка, за ред. Патріарха Філарета. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2015. 606 с.

3. Іоан Золотоустий, свт. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого в 12 томах. Т. IX. Кн. 2 / Пер. укр. мовою д-ра богосл. прот. М. Марусяка, за ред. Патріарха Філарета (Денисенка). Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2011. 600 с.
4. Іоан Золотоустий, свт. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого в 12 томах. Т. X. Кн. 2 / Пер. укр. мовою д-ра богосл. прот. М. Марусяка, за ред. Патріарха Філарета (Денисенка). Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2012. 662 с.
5. Ігнатій Брянчанинов, свт. Творення иже во святых отца нашего Святителя Ігнатія, єпископа Ставропольского в VIII томах. Т. IV. Москва: Сретенский монастирь, 2011. 378 с.
6. Іванов А. В. Руководство к изучению Священного Писания Нового Завета. Санкт-Петербург: «Воскресение, Лествица, Диоптра», 2002. 912 с.
7. Поллок Джон. Апостол. Киев: Изд. Христианского библейского братства св. апостола Павла, 2007. 400 с.
8. Сабодан Владимир, митрополит Киевский и всея Украины. Павел, призванный апостол. Киев: Информационно-издательский центр Украинской Православной Церкви, 1998. 304 с.
9. Сорокин А., прот. Христос и Церковь в Новом Завете. Введение в Священное Писание Нового Завета. Москва: Изд. Крутицкого подворья, 2006. 648 с.

-
1. Bibliia. Knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu v ukrainskomu pereklyadi z paralelnymy mistsiamy ta dodatkami. Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. 1416 s.
 2. Efrem Syryn, prp. Sobranie tvorenii. Sviatyi prepodobnyi Yefrem Syrin. Tvornia v IV tomakh. T. IV / Per. rkr. prot. M. Kapitula, prot. P. Martyniuka, za red. Patriarkha Filareta. Kyiv: Vydavnychiy viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2015. 606 s.
 3. Іоан Золотустий, свт. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотустого в 12 томах. Т. IX. Кн. 2 / Пер. укр. мовою д-ра богосл. прот. М. Марусяка, за ред. Патріарха Філарета (Денисенка). Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2011. 600 с.
 4. Іоан Золотустий, свт. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотустого в 12 томах. Т. X. Кн. 2 / Пер. укр. мовою д-ра богосл. прот. М. Марусяка, за ред. Патріарха Філарета (Денисенка). Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2012. 662 с.
 5. Ігнатій Брянчанинов, свт. Творення иже во святых отца нашего Святителя Ігнатія, єпископа Ставропольского в VIII томах. Т. IV. Москва: Сретенский монастирь, 2011. 378 с.
 6. Іванов А. В. Руководство к изучению Священного Писания Нового Завета. Санкт-Петербург: «Воскресение, Лествица, Диоптра», 2002. 912 с.
 7. Поллок Джон. Апостол. Киев: Изд. Христианского библейского братства св. апостола Павла, 2007. 400 с.
 8. Сабодан Владимир, митрополит Киевский и всея Украины. Павел, призванный апостол. Киев: Информационно-издательский центр Украинской Православной Церкви, 1998. 304 с.
 9. Сорокин А., прот. Христос и Церковь в Новом Завете. Введение в Священное Писание Нового Завета. Москва: Изд. Крутицкого подворья, 2006. 648 с.